

IVADAS

Rytų Prūsija 1945 metais tapo teritorinių pertvarkymų objektu ir turėjo atlikti nedėkingą kompensacijos Lenkijai bei Tarybų Sąjungai vaidmenį. Per Antrąjį pasaulinį karą JAV, Didžioji Britanija ir TSRS nusprendė, kad ši Vokietijos provincija turi būti padalyta ir likviduota. Trijose buvusios Rytų Prūsijos dalyse, pradėtos integruoti į socialistinę Lenkiją, tarybines Rusiją ir Lietuvą, nuo 1945 m. paraleliai vyko daugelis turinio požiūriu skirtingų, bet forma panašių procesų, iš kurių bene svarbiausias – teritorijų apgyvendinimas naujakuriais, kuriuos su naująja gyvenamąja erdve, ten buvusiais materialiais praeities reliktais bei senbuviais (o jų liko palyginti nedaug) siejo nedaug kas. Vyraujanti naujakurių reakcija (kuri vis dėlto neturėtų būti absoliutinama) pasireiškė nesidomėjimu naujai apgyvendintos erdvės savitumu, ta erdvė dažnai buvo nesuprantama ir netgi atmetama, ką skatino dar ir antivokiškos propagandinės nuostatos.

Antra vertus, ši oficialaus diskurso ir naujakurių reakcija į erdvę tebuvo pirminė. Kolonijoje, kurioje intensyvius migracinius procesus keitė naujakurių įsitvirtinimas, pamažu vyko išsiskynimas, radosi perpratimo ir tapatinimosi su buvusios Rytų Prūsijos kraštovaizdžiais elementų, išaugo kelios naujos kartos žmonių, teturinčių vienintelę gimtinę, siejamą su buvusia Rytų Prūsijos teritorija. Tapatinimąsi su ja nepaprastai palengvino faktas, kad nepaisant naujakurių asmeninės patirties šioje erdvėje ir asmeninio santykio su ja stokos, savito santykio su buvusios Rytų Prūsijos erdvėmis būta kultūrose (reikšmių sistemose). Rytų Prūsijos regiono reikšmės, kurios XX a. pr. vyravo Rusijoje, tęstinumui Kaliningrado srityje palaikyti pokariu netiko. Tačiau lenkams ir lietuviams labai aiškias sąsajas su ikikariniu laikotarpiu leido tiesti istorinių lenkakalbių ir lietuviakalbių regionų egzistavimas Rytų Prūsijoje. Jie nacionalinėse lenkų ir lietuvių kultūrose XX a. pradžioje įgijo įsivaizduojamų „mūsų“ erdvių (Varmijos, Mozūrijos, Mažosios Lietuvos) bei iredentų vaidmenį. Varmija ir Mozūrija pokariu buvo integruojama į Lenkiją ne kaip Rytų Prūsijos dalis, bet kaip dalis „Susigrąžintųjų žemių“ (dar vadintų „Vakarinėmis ir Šiaurinėmis žemėmis“), aiškiai tiesiant sąsajas su jau egzistavusiais lenkų nacionalinės kultūros vaizdiniais. Lygiai Klaipėdos krašto integravimą į Lietuvos TSR lengvino faktas, kad dar gerokai prieš Antrąjį pasaulinį karą lietuvių kultūroje ir Lietuvos politikoje buvo susiformavusios specifinės reikšmės, kurias pokariu buvo galima naudoti formuojant ir palaikant regiono savumą lietuviškojoje kultūroje.

Palankias pasisavinimui sąlygas, be kita ko, visais trimis – lenkiškuoju, lietuviškuoju ir Kaliningrado srities – atvejais skatino galimybė aktyviai ir neribotai palaikyti antivokiškas nuostatas. Politškai jas instrumentalizuoti ir užaštrinti iki maksimumo leido dažnai neįvertinamas faktas, kad visos trys buvusios Rytų Prūsijos teritorijos pokariu atsidūrė TSRS įtakos sferoje, o tai reiškė atsidūrimą karo nugalėtojo ir vieno iš dviejų pagrindinių pasaulio geopolitinės arenos dalyvių sferoje. Ne kas kita, o būtent Vakarų ir Rytų blokų sistema ir buvimas Maskvos sergimame Rytų bloke visą pokarį leido nepaisyti Vakarų blokui priklausiusios Vokietijos galimos reakcijos į priemones, kurios buvo taikomos buvusiai Rytų Prūsijai integruoti. Ne mažiau svarbi pasisavinimo procesų metu buvo ir „socialistinių“ režimų Maskvoje, Vilniuje ir Varšuvoje nuostata ieškoti legitimacijos nacionalinių kultūrų elementuose, pritaikant juos prie tarybinės ideologijos. Ypač Lenkijoje ir Lietuvos TSR ji leido futuristinę ir „tautų draugystę“ piršusią tarybinę ideologiją papildyti nacionalinių kultūrų ir praeičių elementais¹. Visa tai skatino gana efektyvų, bet skirtingose Rytprūsių dalyse

¹ Lenkijos kontekste tai yra išsamiai atskleidęs ZAREMBA, M. *Komunizm, legitymizacija, nacionalizmas: nacionalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*. Warszawa, 2001. Neseniai pasirodė vertimas į vokiečių kalbą: ZAREMBA, M. *Im nationalen Gewande: Strategien kommunistischer Herrschaftslegitimation in Polen 1944-1980* (Klio in Polen, Bd. 14). Osnabrück, 2011.

nevienodų rezultatų leidusį pasiekti, Rytų Prūsijos „pavertimą“ naujomis erdvėmis, visų pirma vykusį kultūrinių simbolių ir vaizdinių lygmeniu.

Tai turėjo didelę reikšmę. Buvusios Rytų Prūsijos provincijos, apygardų ir apskričių ribos pokariu buvo ištrintos iš žemėlapių, įtraukiant šią erdvę į naujai sukurtus administracinius darinius – Baltogės, Olštyno, Gdansko vaivadijas Lenkijoje, Kaliningrado sritį Rusijos TFSR, Klaipėdos, Šilutės, Jurbarko ir kitus rajonus Lietuvos TSR – visų jų ribos su buvusiomis Rytų Prūsijos ribomis iš esmės nebeturėjo nieko bendra. Tai buvo išraiška sąmoningai vykdytos Rytų Prūsijos „išdirpinimo“ politikos, kuri pasireiškė ir mentaline, kultūrinių suvokinių, prasme. 1945 m. į Olštiną perkeltas Mozūrijos institutas (*Instytut Mazurski*) lenkų kultūros ir veiklos pėdsakų Varmijos ir Mozūrijos praeityje ieškojo ne norėdamas parodyti šių regionų išskirtinumą, o siekdamas pagrįsti jų lenkiškumą, įtvirtinti sampratą, kad jie buvo tokie patys lenkiški kaip ir likusi Lenkija. Kaliningrado sritis pokariu mentaliniu lygmeniu buvo integruojama į Rusiją ir TSRS taip pat stengiantis pagrįsti bei įtvirtinti jos tipiškumą ir netgi išryškinant srities praeityje vieną kitą sąsają su Rusija ir darbininkų judėjimo veikla, o srities periferiškumą bandant įveikti „labiausiai į vakarus nutolusio forposto“ ideologema. Lygiai Lietuvoje pokariu kultūriniai vaizdiniai, susiję su Mažąja Lietuva, buvo palaikomi ne siekiant pagrįsti pastarojo regiono išskirtinumą, bet jo reikšmę *bendrai* lietuvių kultūrai. Mažosios Lietuvos lietuviai be kompromisų buvo suvokiami kaip lietuvių tautos dalis, gyvenusi šioje teritorijoje autochtonų teisėmis, taigi Mažoji Lietuva turėjo „išdirpti“ ir būti integruota lietuvių nacionalinėje kultūroje.

Antra vertus, kuo toliau, tuo labiau ne tipiškas, o regionų specifiškumas tapo domėjimosi objektu. Jų savitumo pojūčio ištekliumi visoje buvusioje Rytų Prūsijoje galiausiai tapo savitas Rytų Prūsijos materialusis palikimas. Anksčiausiai tokį vaidmenį jis įgijo lenkiškojoje dalyje. Jau 6-ajame dešimtmetyje 1945 m. sugriautus Olštyno senamiesčio fragmentus buvo pradėta atkurti pagal 1951 m. patvirtintą planą. Tiesa, daugeliu atvejų tai buvo nauja statyba, tūriu ir stilistika priderinta prie aplinkos; pastatai, suprojektuoti dažnai nesilaikant senosios architektūros aukštūnų ir proporcijų, tačiau išlaikant senamiesčiui būdingus mastelius. Įdomu tai, kad šių pastatų fasaduose dominavo aliuzijos į barokinį stilių, t. y. į laikotarpį, kai Varmija priklausė Lenkijai. Be to, statant naujus pastatus, jie buvo dekoruojami liaudiškais motyvais, asmenybių, Lenkijoje siejamų su Varmija, portretais². Tai liudytų, kad reikšmės, lenkams susijusios su Varmija ir Mozūrija, leido gana lengvai pasisavinti išlikusį palikimą (Mozūrijos muziejus 1945 m. įsikūrė ne kur nors kitur, o buvusioje Varmijos kapitulos pilyje Olštynė), o ten, kur palikimas nebuvo išlikęs, nukreipti palyginti stiprias ir nacionalistiškai orientuotas Lenkijos paminklosaugos pajėgas į senamiesčių, pilių ir bažnyčių atstatymą, kuris įgavo labai skirtingas formas – nuo skrupulingo pavienių objektų restauravimo iki stilizuoto atstatymo (kaip Olštynė) ar visiškai naujų kompleksų, pavadintų senamiesčiais, statybos, kurios kraštutiniu pavyzdžiu laikytinas 9-ajame dešimtmetyje pradėtas statyti Elbingo senamiestis. Klaipėdos krašte ir Kaliningrado srityje tokie reiškiniai ilgai nebuvo įsivaizduojami pirmiausia todėl, kad iškart po karo čia iš esmės nebuvo paminklosaugos, gebančios profesionaliais argumentais įtikinti imtis atkūrimo darbų, jau nekalbant apie nacionalistiškai orientuotą paminklosaugą. Ir nepaisant to, kad Lietuvoje, skirtingai nei Kaliningrado srityje, nebuvo nutraukti ryšiai su ikikarine Klaipėdos praeitimi, palikimas Klaipėdoje netapo tuo, kuo jis tapo, pvz., Gdanske, dar ir todėl, kad karo nuostoliai Klaipėdoje, palyginti su Gdansku, buvo gerokai menkesni (prarasta buvo daug mažiau), o ir architektūros tradicijos, pasireiškusios Klaipėdoje pokariu, toli gražu nebuvo nacionalinės.

² Plg. LEWANDOWSKA, I. Oswajanie dóbr kultury, architektury i nazewnictwa a procesy integracji społecznej na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej. In *Polacy na ziemiach odzyskanych. Regiony przygraniczne w poszukiwaniu tożsamości: przed i po akcesji*. Red. A. MAKOWSKI. Szczecin, 2008, s. 102-103.

Visgi 7–8-uoju dešimtmečiais santykis su materialiuoju palikimu keitėsi ir Klaipėdoje bei Kaliningrade. Architektų ir inteligentijos atstovų bandymai 7-ajame dešimtmetyje išsaugoti Karaliaučiaus pilies liekanas Kaliningrade³ (1967–1968 m. jos visgi buvo susprogdintos) ir senosios miesto dalies sanavimo sustabdymas Klaipėdoje 7-ojo dešimtmečio pabaigoje atrodo kaip paraleliniai reiškiniai. Jie atsirado susibūrus šiuose miestuose grupėms žmonių, kurių nebetenkino kelis pokario dešimtmečius konstruotas miestų sąryšis su TSRS (per visasąjunginį patriotizmą) ir (ar) Lietuva (per sątais su etnolingvistiškai apibrėžta nacionaline kultūra). Sąryšių su pačiu miestu konstravimo poreikis vertė atsigręžti į tai, kas tame mieste savita, o tokio savitumo reprezentacija pirmiausia galėjo tapti materialusis palikimas. Klaipėdoje dalį šio palikimo buvo pradėta regeneruoti, verčiant jį miesto savitumo pojūčio palaikymo ištekliumi. Kaliningrade materialusis palikimas 8–9-uoju dešimtmečiais vis labiau tapo miesto senumą lengvai suvokti leidžiančiu ištekliumi, vietiniams entuziastams leidusiu palaikyti alternatyvą oficialiajam diskursui.

Taigi klostėsi paradoksali situacija – oficialiai Rytų Prūsijos ir jos ribų nebebuvo, tačiau daug kas, kuo galėjo remtis naujakurių sąmonė naujai sukurtose erdvėse, izoliuotose nacionalinio / tarybinio diskurso rėmuose, vienaip ar kitaip kreipė į su Rytų Prūsija susijusią specifiką. Šio reiškinio priežastys, matyt, turėtų būti siejamos ne tiek su mechaniška kartų kaita, kiek su kokybine kartų pasaulėžiūros kaita. Savitumo palaikymo siekį galėjo skatinti ne kolektyvizmu grįsti norai atrodyti ir būti „tokiems, kaip visi“, bet individualizmu ir vartotojiškos elgsenos invazija pagrįsti siekiai išsiskirti, demonstruojant, kad „mes turime tai, ko neturi kiti“. Vystantis tokioms tendencijoms, nors didieji pasakojimai ir nacionalinės kultūros reikšmės vis dar atliko prasmių sąryšius reguliuojantį vaidmenį, ypač Varmijoje ir Mozūrijoje bei Klaipėdos krašte, bendraja (tai nereiškia, kad vyraujančia) tendencija dar 8–9-uoju dešimtmečiais tapo sąryšių su atskirais Rytų Prūsijos daugialypio palikimo objektais – tiek materialiais, tiek ir nematerialiais – paieškos. Kitaip tariant, nebe integruojančios nacionalinių kultūrų / visasąjunginio patriotizmo reikšmės, atitinkamose Rytų Prūsijos dalyse susijusios su Varmija, Mozūrija, Mažąja Lietuva, Kaliningrado sritimi, bet regioninė specifiška tapo vis augančio domėjimosi objektu.

9–10-ojo dešimtmečių sandūroje Maskvos įtakos traukiamasis iš realiojo socializmo bloko čia skatino gravitavimą Vakarų kultūros linkme ir viešojo diskurso demokratizavimą. Kaliningrado pavyzdys bene geriausiai rodo, kad taip besikeičiant padėčiai išskirtinumo pojūtį skatinusi regioninė oficialiai išnykusios Rytų Prūsijos specifiška virto politinę įtaką darančiu veiksmu. Kaliningrado srityje „vokiškojo“ kultūros paveldo pažinimas ir atvėrimas Vakarų pasauliui smarkiai prisidėjo prie regiono išskirtinumo pojūčio, kurį, žinoma, skatino ir jo atsidūrimas pusiau eksklavo padėtyje. Lenkijoje toks regioninis išskirtinumas buvo įprasminamas 1999 m. vykdant vaivadijų reformą, įsteigus naują savivaldos teisėmis disponuojančią Varmijos ir Mozūrijos vaivadiją: jos ribos iš esmės atkartoja buvusias Rytų Prūsijos ribas (lenkams jos yra pirmiausia istorinių Varmijos ir Mozūrijos regionų ribos). Lietuvoje Klaipėdos krašto istorinis savitumas iki šiol nėra niekaip pažymėtas, kas tik patvirtina, jog pačioje Klaipėdoje tapatinimasis su regionine Mažosios Lietuvos semantika yra hegemonizuotas, bet nėra tapęs dominuojančiu, taigi turi daugelį alternatyvų, antra vertus, visuomenės grupės, kurios Lietuvoje šiuo metu vis dar palaiko lituanizuotą „Mažosios Lietuvos“ sampratą, šią erdvę projektuoja ne vien tik (ir pirmiausia ne į) Klaipėdos kraštą⁴. Nepaisant to, savitumo pojūtis Klaipėdoje yra toks pats stiprus, kaip ir kitose buvusios Rytų Prūsijos dalyse, ir praeities palikimas čia vaidina didelį vai-

³ Žr.: HOPPE, B. *Auf den Trümmern von Königsberg. Kaliningrad 1946-1970* (Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Bd. 80). München, 2000, S. 128-147.

⁴ Apie tai žr.: SAFRONOVAS, V. Apie istorinio regiono virsmą vaizduotės regionu. *Mažosios Lietuvos pavyzdys. Istorija*, 2012, t. LXXXVI, p. 66–80.

dmenį. Nieko nebestebinantis Vokiečių ordino įkurtų miestų jubiliejų šventimas (į Klaipėdą dalyvau-
ti 750 metų sukakties išskilmėse 2002 m. buvo pakviestas netgi tebeegzistuojančio Vokiečių ordino
didysis magistras), didelis domėjimasis savito ir kitokio paveldo ženklais kraštovaizdyje, istorinių
pastatų restauravimas ir netgi atstatymas yra būdinga visai buvusiai Rytų Prūsijos erdvei.

Būtent šiam – daugialypiame erdvės pasisavinimo, kitaip tariant, svetimos erdvės vertimo sava, –
reiškiniui atskleisti yra skiriamas prieš akis laikomas straipsnių rinkinys. Knygos pasirodymą paska-
tino, galima sakyti, kelios aplinkybės. Pirmoji – tai regionalistikos derinimas su pastarąjį dešimtmetį
intensyvėjančiais erdvių reikšminio turinio „skaitymo“ tyrimais. Tie tyrimai remiasi prielaida, kad
reikšmės priskyrimas erdvę atstovaujantiems simboliams arba pačiai erdvei leidžia žmonėms įsi-
vaizduoti tos erdvės priklausomybę sau. Juos vykdant, yra gilnamasi, kokias reikšmes visuomenės
suteikia savo gyvenamosioms erdvėms ir ypač praeities reliktais jose, dėl kokių priešasčių jos tai
daro, kaip, suteikiant tokias reikšmes, kultūrose erdvės paverčiamos savomis. Rytų Prūsijos pavyz-
džiu tai ne vieną kartą yra atskleidęs Robertas Traba⁵, kurio straipsnis, spausdinamas įvadiniame
šios knygos skyriuje, rodo tarpukariu vyravusias šios erdvės „skaitymo“ praktikas. Jame R. Traba
atskleidžia savitų reikšmių suteikimą erdvei pirmiausia vokiškojoje reikšmių sistemoje.

Tačiau Rytų Prūsija yra viena tų Vidurio Rytų Europos erdvių, kuri, geografiškai kadaise suda-
rydama visumą, buvo ir tebėra išskaidyta semantiškai: būdama aktuali kelių kultūrų semantikoje,
ji tampa kelių įsivaizduojamų erdvių susidūrimo vieta. Rytų Prūsija – žemė, kurios dalys istoriškai
įvairiais laikais turėjo skirtingus pavadinimus ir skirtingas reikšmes ne tik čia gyvenusiems vokie-
čiams, bet ir varmiams, mozūrams, Prūsijos lietuviams, taip pat ir kaimyninių valstybių (Rusijos,
Lenkijos, Lietuvos) gyventojams. Tokią – tos pačios geografinės erdvės vertimo sava skirtingose
kultūrose – perspektyvą kaip tik ir stengtasi atskleisti trijuose šio straipsnių rinkinio skyriuose.

Kaip tik čia priartėjame prie antrosios aplinkybės, paskatinusios knygos pasirodymą. Iš tiesų čia
pristatoma rinkinio tema nėra nauja ir istoriografijoje nenagrinėta. Per kelis pastaruosius dešimtme-
čius Lenkijoje, Vokietijoje, Rusijoje ir Lietuvoje yra pasirodžiusi ne viena publikacija⁶, kurioje gilin-
tasi į šiuos buvusioje Rytų Prūsijoje vykusius procesus. Tačiau iki šiol tai dažniausiai buvo daroma
izoliuotai, aiškinantis „kaip buvo pas mus“, ir menkai kreipiant dėmesį į tai, kaip tie patys procesai
vyko „pas kaimynus“. Šiuo leidiniu kaip tik ir siekiama sukurti pagrindą lyginamajai perspektyvai,
juolab kad pirmųjų bandymų tai daryti jau būta⁷.

⁵ Pagrindinis veikalas: TRABA, R. „*Wschodniopruskość*“. *Tożsamość regionalna i narodowa w kulturze politycznej Niemiec*. Wyd. 3. Olsztyn, 2007. Vertimas į vokiečių kalbą: TRABA, R. *Ostpreußen – die Konstruktion einer deutscher Provinz. Eine Studie zur regionalen und nationalen Identität 1914–1933* (Klio in Polen, Bd. 12). Osnabrück, 2010.

⁶ Prie svarbiausių priskirtinos: *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych* (Ziemie Zachodnie. Studia i Materiały, Nr. 18). Red. Z. MAZUR. Poznań, 1997; *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*. Red. Z. MAZUR. Poznań, 2000; HOPPE, B. *Auf den Trümmern von Königsberg. Kaliningrad 1946-1970* (Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Bd. 80). München, 2000; MATTHES, E. *Verbotene Erinnerung. Die Wiederentdeckung der ostpreußischen Geschichte und regionales Bewußtsein der russischen Bevölkerung im Gebiet Kaliningrad 1945-2001*. Bietigheim-Bissingen, 2002; КОСТЯШОВ, Ю. *Изгнание прусского духа: Как формировалось историческое сознание населения Калининградской области в послевоенные годы* / МАТТЕС, Э. *Запрещённое воспоминание: Возвращение истории Восточной Пруссии и региональное сознание жителей Калининградской области (1945-2001)*. Калининград, 2003; *Masuren: Trauma, Sehnsucht, leichtes Leben. Zur Gefühlswelt einer Landschaft*. Hrsg. von U. MAI. Berlin, 2005; *Ziemie Odzyskane/ Ziemie Zachodnie i Północne 1945–2005. 60 lat w granicach państwa polskiego* (Ziemie Zachodnie. Studia i Materiały, Nr. 23). Red. A. SAKSON. Poznań, 2006; BRODERSEN, P. *Die Stadt im Westen. Wie Königsberg Kaliningrad wurde*. Göttingen, 2008; SAFRONOVAS, V. *Praeitis kaip konflikto šaltinis: Tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*. Vilnius, 2011.

⁷ Plg. *Ostpreußen nach 1945* (Annaberger Annalen, 1999, Nr. 7); SAKSON, A. *Od Klajpedy do Olsztyna. Współcześni mieszkańcy byłych Prus Wschodnich: Kraj Klajpedzki, Obwód Kaliningradzki, Warmia i Mazury*. Poznań, 2011.

Straipsnių rinkinio pagrindą sudaro trys dalys, kuriose stengiasi tą patį erdvės simbolinio pasisavinimo reiškinį atskleisti Kaliningrado srities, Varmijos ir Mozūrijos bei Klaipėdos krašto perspektyvose. Reiškinyje analizuojamas plačiu rakursu, apimančiu ir tokias sritis kaip Rytų Prūsijos reikšmės lietuvių, lenkų ir Rusijos kultūrose XX a. pirmojoje pusėje, tų reikšmių pagrindu susiformavusių politinių pretenzijų įgyvendinimas, Rytų Prūsijos „vokiškumo“ atmetimas, iš dalies nulemtas ir susijęs su stereotipizuotu požiūriu į vokiečius, būdingu pokariniam laikotarpiui. Vis dėlto didžiausias dėmesys kreipiamas į simbolinio pasisavinimo priežastis, būtinas sąlygas, eigą, strategijas, pasireiškusias trijuose regiono miestuose – Kaliningrade, Olštynė ir Klaipėdoje po Antrojo pasaulinio karo. Didelis dėmesys miestams nėra atsitiktinis, kadangi būtent miestai yra intensyvios komunikacijos erdvės ir būtent tokiose erdvėse vykstantys reiškiniai leidžia geriausiai atpažinti reikšmių suteikimo, prisiskyrimo ir atsiribojimo procesus, sudarančius erdvių simbolinio pasisavinimo esmę. Dėmesio koncentravimas į Kaliningradą, Olštynę ir Klaipėdą vykusių pokyčius papildė kelis pastaraisiais metais Europos istoriografijoje pasirodžiusius leidinius apie erdvių simbolinį pasisavinimą miestuose⁸ pirmiausia tuo, kad rankose laikomame straipsnių rinkinyje orientuojamasi ne į pavyzdžių iš skirtingų Europos regionų tyrimą, bet į pavyzdžių, esančių vienoje teritorijoje – buvusioje Rytų Prūsijoje – analizę. Panaši buvusių Rytų Prūsijos miestų istorinė patirtis po Antrojo pasaulinio karo neigiant ir pasisavinant reikšmes straipsnių rinkinyje leidžia lyginti, nustatant proceso bendrybes ir atskirības, būdingas konkrečiam regionui. Tačiau toks lyginimas būtų neįmanomas be kontekstų (žr. Felixo Ackermanno ir Alvydo Nikžentaičio straipsnius baigiamajame rinkinio skyriuje), kurie pagaliau ir leidžia atsakyti į klausimą, ar pokariu vykęs erdvių pasisavinimo reiškinys Rytų Prūsijoje buvo kuo nors išskirtinis regiono kontekste.

* * *

Dalis straipsnių šiam rinkiniui buvo parengta mokslinio seminaro „Erdvių pasisavinimas Rytų Prūsijoje“, 2011 m. gegužės mėn. vykusio Klaipėdos universitete, pagrindu. Kita dalis buvo užsakyta specialiai. Sudarant straipsnių rinkinį, didelis dėmesys skirtas kalbiniam aspektui – straipsniai skelbiami lietuvių ir rusų kalbomis su išsamiomis santraukomis atitinkamai rusų ar lietuvių kalba ir anglų kalba. Tokį pasirinkimą motyvuoja literatūros šia tema trūkumas pirmiausia lietuvių ir rusų kalbomis. Daug triūso, dirbdami su šio leidinio tekstais, įdėjo vertėjai: į anglų kalbą vertusi Laimutė Servaitė, iš vokiečių kalbos vertusi Kristina Sprindžiūnaitė, iš lenkų kalbos vertė Irena Aleksaitė ir Vytyrys Jarutis. Visų vertimų dalykinę redakciją atliko knygos sudarytojas. Už pagalbą organizuojant seminarą ir rengiant šį leidinį Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto vardu nuoširdžiai dėkoju Thomo Manno kultūros centrui Nidoje (direktorė Lina Motuzienė) ir Lenkijos institutui (*Institut Polski*) Vilniuje (direktorė dr. Małgorzata Kasner).

Vasilijus Safronovas

⁸ *Die Aneignung fremder Vergangenheiten in Nordosteuropa am Beispiel plurikultureller Städte (20. Jahrhundert)* (Nordost-Archiv, Bd. XV / 2006). Hrsg. von Th. SERRIER. Lüneburg, 2007; *Villes baltiques. Une mémoire partagée* (Revue Germanique Internationale, 11/2010). Sous la dir. de M. ESPAGNE et Th. SERRIER. Paris, 2010.

INTRODUCTION

In 1945, East Prussia became a subject of territorial transformations and had to play an un-rewarding role of compensation to Poland and the USSR. During World War II, the USA, Great Britain, and the USSR resolved that the said German province was to be divided up and abolished. Since 1945, in three parts of the former East Prussia, annexed to socialist Poland and to Soviet Russia and Soviet Lithuania, a number of content-wise different, however, form-wise similar parallel processes were taking place; the most significant of them must have been the population of the territories with settlers who had little in common with the new residing space, its material relics of the past, or the former, relatively few, residents. The predominating response of the settlers (which, however, should not be absolutized) was a lack of interest in the uniqueness of the newly populated space; they frequently saw it as incomprehensible and therefore deserving rejection; the view was also promoted by the provisions of the anti-German propaganda.

On the other hand, such a response to the space by the official discourse and the settlers was just primary. In the colony where intensive migration processes were substituted for by the settlers' anchorage, the root taking process gradually developed, elements of understanding and identification of themselves with the landscape of the former East Prussia appeared, and several new generations whose only homeland was related to the territory of the former East Prussia grew up. The identification with the territory was facilitated by the fact that, despite a lack of the personal experience of the settlers in the space and personal relationship with it, a specific relationship with the former East Prussian spaces had already existed in respective cultures (systems of meanings). The meanings of the East Prussian Region which prevailed in Russia in the early 20th c. did not fit for the maintenance of continuity in the post-war Kaliningrad Oblast. Meanwhile, the existence of historical Polish- and Lithuanian-speaking regions in East Prussia allowed Poles and Lithuanians to establish very clear links with the pre-war period. In the national Polish and Lithuanian cultures of the early 20th c., these regions acquired the role of the imaginary "our own" spaces and irredentas of Warmia-Masuria and Lithuania Minor. In the post-war years, Warmia and Masuria were integrated into Poland not as a part of East Prussia, but as a part of the "Recovered Lands" (also called the Western and Northern Lands), and thus made links with the already existing images of the Polish national culture. In a similar way, the integration of Klaipėda Region into the Lithuanian SSR was facilitated by the fact that, long before World War II, the Lithuanian culture and politics had formed specific meanings which could be used in the post-war years to form and maintain the "our own" character of the region in Lithuanian culture.

Favourable conditions for appropriation, incidentally, in all three – the Polish, the Lithuanian, and Kaliningrad – cases were boosted by an opportunity of active and unlimited support to anti-German attitudes. Their political instrumentalization and sharpening to maximum was enabled by a frequently overlooked fact that all three territories of the former East Prussia occurred in the USSR sphere of influence in the postwar years, i. e. the sphere of influence of the winner of the war and one of the two major participants of the world's geopolitical arena. It was specifically the system of the Eastern and Western blocks and the presence in the Moscow-guarded Eastern bloc that allowed to ignore the potential response of Germany from the Western bloc to the measures taken to integrate the former East Prussia. Another important factor in the appropriation processes was the approach of "socialist" regimes in Moscow, Vilnius, and Warsaw of looking for legitimization in elements of national cultures by adapting them to the Soviet ideology. Particularly in Poland

and the Lithuanian SSR, it allowed to supplement the Soviet ideology that promoted futurism and “the friendship of nations” by elements of national cultures and pasts¹. All of that enabled a rather effective “conversion” of East Prussia into new spaces, resulting, however, in different outcomes in different parts of East Prussia, which primarily took place at the level of cultural symbols and images.

That was of great significance. The former boundaries of East Prussian province, its districts and counties were erased from the maps in postwar years and included in newly-formed administrative structures: Białystok, Olsztyn, and Gdańsk Voivodships in Poland, Kaliningrad Oblast in the Russian Soviet Socialist Federal Republic, and Klaipėda, Šilutė, Jurbarkas, and other raions in Lithuanian SSR; all those boundaries had nothing in common with the former boundaries of East Prussia. It was the expression of the consciously implemented East Prussia “dissolution” policy, expressed also in the mental meaning of cultural perceptions. The Institute of Masuria (*Instytut Mazurski*), moved to Olsztyn in 1945, looked for traces of Polish culture and activity in the past of Warmia and Masuria not with the aim of witnessing the exclusivity of the said regions, but to justify their Polish character and to consolidate the conception of their having been as Polish as the rest of Poland. Kaliningrad Region in postwar years was integrated into Russia and the USSR at a mental level also with the aim of justification and consolidation of its typicality, by bringing out one or another link with Russia and workers’ movement activity in the past of the region and trying to overcome the provincial character of the region by the ideologeme of “the westernmost outpost”. Simultaneously, in postwar Lithuania, any cultural images related to Lithuania Minor were maintained not in order to justify the exclusivity of the region, but rather its significance for the *common* Lithuanian culture. Lithuanians of Lithuania Minor were unconditionally understood as part of the Lithuanian nation who lived on the territory as its autochthons; therefore, Lithuania Minor was to “dissolve” and to be integrated into Lithuanian national culture.

On the other hand, in the course of time, not the typicality, but the specificity of the regions were becoming of an increasingly greater interest. The resource of the sense of their specificity in the former East Prussia was the unique material legacy. It first played the said role in the Polish part. As early as in the 1950s, the destroyed fragments of the Old Town of Olsztyn started to be restored in accordance with the plan approved in 1951. True, in many cases, it was new construction, matched to the environment by its volume and stylistics; the buildings were frequently designed by neglecting the height and proportions of the old architecture, however, by maintaining the scale typical of the Old Town. It is interesting to note that, in the facades of the buildings, allusions to Baroque predominated, i. e. the period when Warmia belonged to Poland. Moreover, the newly constructed buildings were decorated with folk motifs or portraits of personalities related to Warmia in Poland². That would witness that the meaning related for Poles to Warmia and Masuria conveniently facilitated the appropriation of the remaining legacy (the Museum of Masuria in 1945 took up its quarters in the former castle of the Warmian Chapter in Olsztyn), and, whenever no legacy remained, strong and nationalist forces of the Polish monument preservation were directed towards the restoration of old towns, castles, and churches which acquired very different forms: from scru-

¹ In the context of Poland, the process was thoroughly disclosed in: ZAREMBA, M. *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*. Warszawa, 2001. Recently, it was translated into German: ZAREMBA, M. *Im nationalen Gewande: Strategien kommunistischer Herrschaftslegitimation in Polen 1944-1980* (Klio in Polen, Bd. 14). Osnabrück, 2011.

² Cf.: LEWANDOWSKA, I. *Oswajanie dóbr kultury, architektury i nazewnictwa a procesy integracji społecznej na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej*. In *Polacy na ziemiach odzyskanych. Regiony przygraniczne w poszukiwaniu tożsamości: przed i po akcesji*. Red. A. MAKOWSKI. Szczecin, 2008, s. 102-103.

pulous restoration of individual objects to stylized reconstruction (like in Olzstyn) or totally new developments called Old Towns; those were constructions most expressly illustrated by Elbląg Old Town which was started to build in the 80s. In Klaipėda Region and Kaliningrad Oblast, such phenomena were difficult to imagine, primarily due to the absence of monument preservation practices in immediate postwar years that would have been able to use professional arguments in order to initiate restoration works, let alone nationalist monument preservation practices. Despite the fact that in Lithuania, differently from Kaliningrad Oblast, the ties with the prewar past of Klaipėda were not broken, the material legacy in Klaipėda did not become what it became, e.g., in Gdańsk, also due to the fact that the war losses in Klaipėda, as compared to Gdańsk, were not that great; the architectural traditions manifested in postwar Lithuania were also far from a nationalist character.

However, in the period of 60s to 70s, the relationship with material legacy also changed both in Klaipėda and Kaliningrad. The efforts of architects and intellectuals to preserve the remnants of Königsberg Castle in Kaliningrad³ (which were nonetheless blown up in 1967-1968) and the suspension of the sanation of the Old Town in Klaipėda at the end of 1960s look like parallel phenomena. They were caused by getting together of groups of people who were no longer satisfied with the relationship of their cities with the USSR (via all-Union patriotism) and/or Lithuania (via the links with ethnolinguistically defined national culture) construed over several postwar decades. The need for construing bonds with the city itself made one turn to what was unique in the city, and the representation of uniqueness was primarily its material legacy. In Klaipėda, part of this legacy was started to regenerate by turning it into a resource of support for the sense of uniqueness of the city. In Kaliningrad, the material legacy in 70s to 80s was increasingly becoming a resource which facilitated the understanding of the oldness of the city and enabled local enthusiasts to maintain an alternative to the official discourse.

Thus, a paradoxical situation developed: officially, East Prussia and its boundaries did not exist anymore, however, a lot of things that could serve as a basis for settlers' consciousness in the newly constructed spaces, isolated in the frameworks of the Soviet / national discourse, were in one or another form oriented towards the East-Prussia-related specificity. The causes of the phenomenon should evidently be related not so much to the mechanical change of generations, but rather to the qualitative changes in the world outlook of generations. The aspiration of maintaining the uniqueness may have been promoted not by the spirit of collectivism-based wish to look and to be "like everybody else", but rather by individualism and consumer behaviour-based striving to stand out by demonstrating a "we have something that nobody else has" attitude. With the development of such trends, although the master narratives and the meanings of the national culture were still playing a regulatory role in the interrelationships of meanings, in particular in Warmia-Masuria and Klaipėda Region, the search for the bonds with individual items of the versatile legacy of East Prussia, both tangible and intangible, became a common (although not necessarily predominating) trend as early as in the 70s to 80s. In other words, it was no longer the integrating meanings of national cultures/ all-Union patriotism related to Warmia-Masuria, Lithuania Minor, or Kaliningrad Oblast in respective parts of East Prussia, but rather the regional specificity that became the object of an increasingly growing interest.

At the turn of the two last decades of the 20th c., the retreat of the influence of Moscow from the bloc of "real socialism" caused gravitation towards Western culture and democratization of the public discourse. The case of Kaliningrad may serve as the best illustration of how, due to the

³ See: HOPPE, B. *Auf den Trümmern von Königsberg. Kaliningrad 1946-1970* (Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Bd. 80). München, 2000, S. 128-147.

changing situation, the regional specificity of officially extinct East Prussia which promoted the sense of the exclusivity of the region turned into a factor of political influence. The awareness of the “German” cultural heritage in Kaliningrad Region and its opening to the Western world significantly contributed to the sense of the exclusivity of the region, promoted, of course, by its position of a semi-exclave. In Poland, the regional exclusivity was formalized in the voivodship reform of 1999, by establishing a new voivodship of Warmia and Masuria boasting self-governance rights: its boundaries essentially reflected the former boundaries of East Prussia (which for Poles primarily meant the boundaries of historical regions of Warmia and Masuria). In Lithuania, the historical uniqueness of Klaipėda Region has not been marked yet, which proves that in Klaipėda, the identification with the regional semantics of Lithuania Minor has been hegemonized, but has not become dominant, and therefore has a number of alternatives; on the other hand, the social groups in Lithuania who continue to support the Lithuanized conception of Lithuania Minor are designing the space not only (and not primarily in) Klaipėda Region⁴. Despite all that, the sense of uniqueness in Klaipėda is as strong as in the remaining parts of the former East Prussia, and the legacy of the past plays a significant role in it. Nobody is any longer surprised by the celebration of anniversaries of the Teutonic Order-founded cities (Grand Master of the still existing Teutonic Order was invited to the 750th anniversary of the City of Klaipėda in 2002); a great interest in the signs of unique and other distinctive heritage in the landscape, as well as restoration and even reconstruction of historical buildings, are characteristic of all the area of the former East Prussia.

The present collection of articles specifically focusses on the disclosure of a multidimensional phenomenon of space appropriation, or, in other words, on the conversion of somebody else’s space into one’s own. One could say that the book was inspired by several factors. The first one is the co-ordination of regional studies with the research into the “reading” of the meaning of spaces that have been intensifying over the last decade. Such research is based on the assumption that the attachment of the meaning to space-representing symbols or to the space itself enables people to prescribe its belonging to themselves. In the process of such research, efforts are made to establish what meanings are attached by communities to their living spaces and particularly to the relics of the past in them, what are the reasons for it, and how the attachment of meanings convert the spaces into “our own” in different cultures. In the case of East Prussia, Robert Traba⁵ has done it more than once: his article published in the introductory part of the book presents the practices of “reading” of the spaces prevalent in the inter-war period. In his article, Traba discloses the attachment of unique meanings to the East Prussian space primarily in the German system of meanings.

However, East Prussia remains one of the spaces of East-Central Europe which, once a geographical entity, was, and still is, semantically split: relevant for the semantics of several cultures, it becomes a meeting point of several imaginary spaces. East Prussia is a land whose parts historically had different names and different meanings at different times not only for the Germans who used to live there, but also for Warmians, Masurians, and Prussian Lithuanians, as well as the populations of the neighbouring countries (Russia, Poland, and Lithuania). The said perspective – the conversion of the same geographical space into “our own” by different cultures – has been attempted to disclose in three chapters of the present collection of articles.

⁴ For more on this issue, see: SAFRONOVAS, V. Apie istorinio regiono virsmą vaizduotės regionu. Mažosios Lietuvos pavyzdys. *Istorija*, 2012, t. LXXXVI, p. 66–80.

⁵ The principal work: TRABA, R. „*Wschodniopruskość*”. *Tożsamość regionalna i narodowa w kulturze politycznej Niemiec*. Wyd. 3. Olsztyn, 2007. Translation into German: TRABA, R. *Ostpreußen – die Konstruktion einer deutscher Provinz. Eine Studie zur regionalen und nationalen Identität 1914–1933* (Klio in Polen, Bd. 12). Osnabrück, 2010.

Here we come to the second factor that promoted the appearance of the book. In fact, the subject of our collection of articles is not entirely new or never studied in historiography. Over two last decades, in Poland, Germany, Russia, and Lithuania, more than one publication appeared⁶ that explored these processes in the former East Prussia. However, the explorations were isolated and merely sought to find out “how things were with us”, paying little attention to how the same processes took place “at the neighbours”. The present publication sought to create a framework for a comparative perspective, especially since the first attempts to do it have already been made⁷.

The collection of articles consists of three parts that focus on the disclosure of the same phenomenon of symbolical appropriation of space from the perspective of Kaliningrad Oblast, Warmia and Masuria, and Klaipėda Region. The phenomenon has been analyzed on a broad scale and covers such fields as the meanings of East Prussia in the Lithuanian, Polish, and Russian cultures in the first half of the 20th c., the implementation of political claims formed on the basis of those meanings, and the rejection of the “Germanness” of East Prussia, partly predetermined by, and related to, a stereotyped view of Germans typical of the postwar period. However, the greatest attention is paid to the reasons of the symbolical appropriation, its preconditions, the process, and the strategies employed in three cities of the region: Kaliningrad, Olsztyn, and Klaipėda after WWII. Special attention to cities is not accidental, as it is the cities that represent the spaces of intense communication, and it is the phenomena typical of the said spaces that allow to best identify the processes of the provision of meanings, the association and dissociation with something that constitute the essence of symbolic appropriation of spaces. The focus on the changes that took place in Kaliningrad, Olsztyn, and Klaipėda adds to several other publications on symbolic appropriation of spaces in cities that have lately appeared in the historiography of Europe⁸, primarily due to the fact that the present collection of articles is oriented not towards case studies of different regions of Europe, but rather towards a case study of one territory, i. e. East Prussia. Similar historical experiences of meaning rejection and appropriation in the former East Prussian cities after WWII allows the comparison and identification of similarities and differences of the process typical of specific regions. However, the comparison would be impossible without contexts (see the articles of Felix Ackermann and Alvydas Nikžentaitis in the final chapter of the book) that finally provide

⁶ The major ones include: *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych* (Ziemie Zachodnie. Studia i Materiały, Nr. 18). Ed. by Z. MAZUR. Poznań, 1997; *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*. Ed. by Z. MAZUR. Poznań, 2000; HOPPE, B. *Auf den Trümmern von Königsberg. Kaliningrad 1946-1970* (Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Bd. 80). München, 2000; MATTHES, E. *Verbotene Erinnerung. Die Wiederentdeckung der ostpreußischen Geschichte und regionales Bewußtsein der russischen Bevölkerung im Gebiet Kaliningrad 1945-2001*. Bietigheim-Bissingen, 2002; КОСТЯШОВ, Ю. *Изменение прусского духа: Как формировалось историческое сознание населения Калининградской области в послевоенные годы* / МАТТЕС, Э. *Запрещённое воспоминание: Возвращение истории Восточной Пруссии и региональное сознание жителей Калининградской области (1945-2001)*. Калининград, 2003; *Masuren: Trauma, Sehnsucht, leichtes Leben. Zur Gefühlswelt einer Landschaft*. Hrsg. von U. MAI. Berlin, 2005; *Ziemia Odzyskane/ Ziemia Zachodnie i Północne 1945–2005. 60 lat w granicach państwa polskiego* (Ziemie Zachodnie. Studia i Materiały, Nr. 23). Ed. by A. SAKSON. Poznań, 2006; BRODERSEN, P. *Die Stadt im Westen. Wie Königsberg Kaliningrad wurde*. Göttingen, 2008; SAFRONOVAS, V. *Praeitis kaip konflikto šaltinis: Tapatybės ideologiją konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*. Vilnius, 2011.

⁷ Cf.: *Ostpreußen nach 1945* (Annaberger Annalen, 1999, Nr. 7); SAKSON, A. *Od Klajpedy do Olsztyna. Współcześni mieszkańcy byłych Prus Wschodnich: Kraj Klajpedzki, Obwód Kaliningradzki, Warmia i Mazury*. Poznań, 2011.

⁸ *Die Aneignung fremder Vergangenheiten in Nordosteuropa am Beispiel plurikultureller Städte (20. Jahrhundert)* (Nordost-Archiv, Bd. XV / 2006). Hrsg. von Th. SERRIER. Lüneburg, 2007; *Villes baltiques. Une mémoire partagée* (Revue Germanique Internationale, 11/2010). Sous la dir. de M. ESPAGNE et Th. SERRIER. Paris, 2010.

an answer to the question whether the postwar space appropriation phenomenon in East Prussia was in some way unique in the regional context.

* * *

Part of the articles for the present collection were written on the basis of an international seminar *The Appropriation of Space in East Prussia* held in May 2011 at Klaipėda University. Another part was specially commissioned. When compiling the collection, great attention was paid to the language aspect: articles are published in Lithuanian and Russian, followed by exhaustive summaries in Russian and Lithuanian respectively, as well as in English. The choice has been motivated by a lack of literature on the subject primarily in Lithuanian and Russian. I would like to acknowledge the contribution of translators of the collection: Laimutė Servaitė into English, Kristina Sprindžiūnaitė from German, and Irena Aleksaitė and Vyturys Jarutis from Polish. The subject-specific editing of all translations was done by the compiler of the book. On behalf of the Baltic Sea Region History and Archaeology Institute, I would like to thank Thomas Mann Cultural Centre in Nida (Director Lina Motuzienė) and Polish Institute (*Instytut Polski*) in Vilnius (Director Dr Małgorzata Kasner) for their help in the organization of the seminar and the compiling of the present publication.

Vasilijus Safronovas

ВВЕДЕНИЕ

Восточная Пруссия в 1945 году стала объектом территориальных преобразований и должна была исполнить неблагоприятную роль компенсации Польши и Советскому Союзу. Во время Второй мировой войны США, Великобритания и СССР решили, что эту провинцию Германии следует разделить и ликвидировать. Три части бывшей Восточной Пруссии стали интегрироваться в социалистическую Польшу, советскую Россию и советскую Литву, и с 1945 г. в них параллельно происходило множество разных по содержанию, но похожих по форме процессов. Наиболее важным из них был процесс заселения этих территорий новоселами, которых мало что связывало с их новым пространством проживания, присутствовавшими на нем материальными реликтами и старожилами (а их осталось сравнительно немного). Преобладающая реакция новоселов (которая все же не была единственной) проявлялась в отсутствии интереса к своеобразию заселенного ими пространства. Это пространство часто не осознавалось и даже отклонялось, на что влияли еще и антинемецкие пропагандистские установки.

С другой стороны, такая реакция на пространство в официальном дискурсе и среди переселенцев была лишь первичной. В колонии, на территории которой интенсивные миграционные процессы постепенно уступали место утверждению новоселов, происходило укоренение, возникали элементы осознания и отождествления с бывшим Восточно-Прусским ландшафтом, выросло несколько новых поколений, имеющих единственную родину, связанную с бывшей Восточной Пруссией. Отождествлению с ней весьма сопутствовал факт, что, несмотря на отсутствие среди переселенцев личного опыта на этом пространстве и личного отношения к нему, своеобразное отношение с пространствами бывшей Восточной Пруссии было создано в рамках культур (систем значений). Значения региона Восточной Пруссии, которые в начале XX столетия преобладали в России, для создания преемственности в Калининградской области после войны не подходили. Однако четкие связи с довоенным периодом полякам и литовцам позволяло строить существование в Восточной Пруссии польскоязычных и литовскоязычных регионов, которые в рамках польской и литовской национальных культур в начале XX столетия получили роль «наших» воображаемых пространств (Вармии, Мазурии, Малой Литвы) и ирредент. Вармия и Мазурия после войны интегрировалась в Польшу не как часть Восточной Пруссии, а как часть «Возвращенных земель» (которые еще назывались «Западными и Северными землями»), при этом ясно выстраивая связи с образами, уже существовавшими в польской национальной культуре. Равным образом интеграцию Клайпедского края в Литву облегчал тот факт, что еще задолго до Второй мировой войны в литовской культуре и политике Литвы были созданы определенные значения, которые после войны можно было использовать, формируя и поддерживая свойство региона в литовской культуре.

Благоприятным условиям для присвоения во всех трех случаях – польском, литовском и Калининградской области – содействовала возможность активно и безгранично применять антинемецкие установки. Превратить их в политический инструмент и обострить до максимума позволял часто недооцениваемый факт, что все три части бывшей Восточной Пруссии после войны оказались в сфере влияния СССР, а это означало пребывание в сфере победителя войны и одного из двух основных участников послевоенной геополитической арены. Не что иное как именно существование Западного и Восточного блоков и нахождение при этом в охраняемом Москвой Восточном блоке, на протяжении всего послевоенного периода позволяло применять разные способы для интеграции бывшей Восточной Пруссии и при этом не

обращать внимания на возможную реакцию члена противоположенного блока – Германии. Не менее важной в течении процессов присвоения была позиция «социалистических» режимов в Москве, Вильнюсе и в Варшаве заниматься поисками легитимации в элементах национальных культур, приспособивая их к советской идеологии. Особенно в Польше и в Литве эта позиция позволила футуристскую и навязывавшую «дружбу народов» советскую идеологию дополнить элементами национальных культур и национального прошлого¹. Все это способствовало весьма эффективному, но позволившему добиться в разных частях Восточной Пруссии неодинаковых результатов, «превращению» Восточной Пруссии в новые пространства, которое, прежде всего, происходило на уровне культурных символов и образов.

Это имело существенное значение. Границы провинции Восточная Пруссия, а также ее бывших округов и уездов после войны были упразднены, а их пространства помещены в новые административные образования – Белостокское, Ольштынское, Гданьское воеводства Польши, Калининградскую область Российской СФСР, Клайпедский, Шилутский, Юрбаркский и прочие районы Литовской ССР – все их границы с бывшими границами Восточной Пруссии не имели практически ничего общего. Это было проявлением сознательно проводимой политики «растворения» Восточной Пруссии, которая проявлялась и по отношению к ментальным, культурным образам. Поисками следов культуры и деятельности поляков в прошлом Вармии и Мазурии перемещенный в Ольштын в 1945 г. Мазурский институт (*Instytut Mazurski*) занимался, не стремясь показать исключительность этих регионов, а стремясь обосновать их польскость, утвердить понятие, что они являются такими же польскими, как и остальная Польша. Интеграция Калининградской области в Россию и в СССР на ментальном уровне после войны также происходила с помощью попыток утвердить восприятие ее типичности и даже выявить в прошлом области какие-то связи с Россией и деятельностью рабочего движения, а периферийность области преодолеть идеологемой «самого западного форпоста». Также и в Литве культурные образы, связанные с Малой Литвой, после войны поддерживались в соответствии со стремлением обосновать не исключительность этого региона, а его важность для *общей* литовской культуры. Литовцы Малой Литвы бескомпромиссно воспринимались в качестве части литовского народа, жившей на своей территории на правах автохтонов, следовательно, Малая Литва должна была «раствориться» в литовской национальной культуре, став ее интегральной частью.

С другой стороны, со временем не типичность, а специфичность регионов стала объектом интереса. Ресурсом для ощущения их своеобразия на всей территории бывшей Восточной Пруссии, в конце концов, стало своеобразное материальное наследие Восточной Пруссии. В первую очередь такую роль оно получило в польской части. Уже в 1950-х гг., следуя утвержденному в 1951 г. плану, началось восстановление разрушенных в 1945 г. фрагментов старого города Ольштына. Правда, в большинстве случаев это были новые постройки, своими объемами и стилистикой приспособленные к бывшей застройке; т. е. здания, зачастую спроектированные как несоответствующие высоте и пропорциям прежней архитектуры, но выдерживая масштабы, характерные для старого города. Интересно, что в фасадах этих зданий преобладали аллюзии на стиль барокко, т. е. на эпоху, когда Вармия принадлежала Польше. Кроме того, вновь построенные здания декорировались народными мотивами, портретами личностей, свя-

¹ В контексте Польши этот вопрос исчерпывающе раскрыт Маргином Зарембой. Смотри: ZAREMBA, M. *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*. Warszawa, 2001. Недавно был опубликован перевод на немецкий язык: ZAREMBA, M. *Im nationalen Gewande: Strategien kommunistischer Herrschaftslegitimation in Polen 1944-1980* (Klio in Polen, Bd. 14). Osnabrück, 2011.

занных в Польше с Вармией². Это как бы подтверждает, что значения, связанные с Вармией и Мазурией, позволили полякам достаточно легко присвоить сохранившееся наследие (Музей Мазурии в 1945 г. был основан не в каком-нибудь другом месте, а в бывшем замке Варминской капитулы в Ольштыне). В те же места, где такое наследие не сохранилось, на восстановление старых городов, замков, костелов эти значения позволили направить довольно мощные и националистически настроенные усилия учреждений по охране памятников Польши. Такое восстановление проявлялось в весьма различных формах – от скрупулезной реставрации отдельных объектов до стилизованного воссоздания (как в Ольштыне) или строительства совершенно новых комплексов, названных старыми городами, крайним примером которого следует считать начатое в 1980-е гг. строительство старого города в Ельблонге. На территории Калининградской области и бывшего Клайпедского края долгое время подобное было просто невообразимо, и прежде всего потому, что после войны учреждений по охране памятников, способных профессионально аргументировать необходимость взяться за восстановительные работы, там не существовало, не говоря уж о националистически настроенных учреждениях по охране памятников. И, невзирая на факт, что в Литве иначе, нежели в Калининградской области, связи с довоенным прошлым Клайпеды не были разорваны, наследие в Клайпедке не стало тем, чем оно стало, например, в Гданьске еще и потому, что потери, связанные с войной, по сравнению с Гданьском здесь были гораздо незначительнее, да и архитектурные традиции, проявлявшиеся в Клайпедке после войны, были отнюдь не национальными.

Все же в 1960-е – 1970-е гг. отношение к материальному наследию менялось как в Клайпедке, так и в Калининграде. Попытки архитекторов и представителей интеллигенции в 1960-е гг. сохранить остатки Королевского замка в Калининграде³ (в 1967–1968 гг. они все же были взорваны) и приостановление санирования старой части города в Клайпедке в конце 1960-х можно оценивать как явления параллельные. Они возникли благодаря сплотившимся в данных городах группам людей, которых уже не удовлетворяло восприятие городов в контексте СССР (через всесоюзный патриотизм) и (или) Литвы (через связи с этнолингвистическим образом определенной национальной культуры). Необходимость конструирования связей с самим городом способствовала обращению к своеобразию этих городов, а его репрезентацией, прежде всего, могло стать материальное наследие. В Клайпедке часть этого наследия дождалась регенерации, превращения ее в ресурс для поддержания чувства своеобразия города. В Калининграде же материальное наследие в 1970-е – 1980-е гг. все более становилось ресурсом, позволявшим осознавать старинность города, который позволял местным энтузиастам поддерживать альтернативу официальному дискурсу.

Следовательно, складывалась парадоксальная ситуация – официально Восточная Пруссия и ее границы не существовали, но многое из того, на что могло опираться сознание новоселов в пространствах, изолированных в рамках национального / советского дискурса, так или иначе выводило на специфику, связанную с Восточной Пруссией. Причины такого явления, вероятно, следует искать не в механической смене поколений, а в качественной смене мировоззрения поколений. Стремление поддерживать своеобразие могло поощряться не основанными на принципах коллективизма желаниями выглядеть и быть «такими же,

² Сравни: LEWANDOWSKA, I. *Oswajanie dóbr kultury, architektury i nazewnictwa a procesy integracji społecznej na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej*. In *Polacy na ziemiach odzyskanych. Regiony przygraniczne w poszukiwaniu tożsamości: przed i po akcesji*. Red. A. MAKOWSKI. Szczecin, 2008, s. 102-103.

³ См. НОПPE, В. *Auf den Trümmern von Königsberg. Kaliningrad 1946-1970* (Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Bd. 80). München, 2000, S. 128-147.

как все», а на принципах индивидуализма основанными и поощренными инвазией потребительского поведения стремлениями выделиться, демонстрируя, что «у нас есть то, чего нет у других». При развитии таких тенденций, особенно в Вармии и Мазурии и в Клайпедском крае, хоть великие нарративы и значения национальной культуры все еще исполняли роль регулирования взаимосвязей смыслов, общей (но не преобладающей) тенденцией еще в 1970-е – 1980-е гг. стали поиски связей с отдельными объектами многообразного наследия Восточной Пруссии – как материального, так и нематериального. Иными словами, не интегрирующие значения национальных культур / всесоюзного патриотизма, в соответствующих частях Восточной Пруссии связанные с Вармией, Мазурией, Малой Литвой, Калининградской областью, а региональная специфика стала объектом все повышающегося интереса.

На переломе 1980-х – 1990-х гг. ослабление влияния Москвы на блок стран реального социализма способствовало гравитации в сторону Западной культуры и демократизации общественного дискурса. Пример Калининграда наиболее ярко показывает, что при такой трансформации специфика официально исчезнувшей Восточной Пруссии, способствовавшая ощущению своеобразия, стала фактором, оказывающим политическое влияние. Познание «немецкого» культурного наследия и его открытие для Западного мира в Калининградской области оказало сильное воздействие на ощущение региональной исключительности, которое, естественно, поощрялось и пребыванием в полужизнепригодном положении. В Польше такая региональная исключительность была воплощена при проведении в 1999 г. реформы воеводств, в ходе которой было создано новое Варминьско-Мазурское воеводство, пользующееся правами самоуправления. Границы воеводства, по сути, точь-в-точь повторяют границы бывшей Восточной Пруссии (которые для поляков, естественно, прежде всего являются границами исторических регионов Вармии и Мазурии). В Литве историческое своеобразие Клайпедского края до сих пор никак не отмечено, но это только подтверждает, что отождествление с региональной семантикой Малой Литвы в Клайпедке гегемонизированно, но не является преобладающим; следовательно, имеет много альтернатив. С другой стороны, общественные группы, которые в современной Литве все еще поддерживают литуанизированное восприятие «Малой Литвы», проецируют это пространство не только (и, прежде всего, не) на территорию Клайпедского края⁴. Несмотря на это, ощущение своеобразия в Клайпедке так же велико, как и в других частях бывшей Восточной Пруссии, и наследие прошлого в этом играет существенную роль. Никого не удивляющие празднования городов, основанных Тевтонским орденом (на торжествах, посвященных 750-летию Клайпеды в 2002 г., был приглашен даже великий магистр все еще существующего Тевтонского ордена), пристальное внимание к знакам своеобразного и другого наследия в ландшафте, реставрация исторических зданий и даже их воссоздание характерны для всего пространства бывшей Восточной Пруссии.

Именно этому многообразному явлению присвоения пространства, т. е., иными словами, явлению превращения пространства в свое, посвящается настоящий сборник статей. Появление книги предопределено двумя обстоятельствами. Первое – это сочетание регионалистики с исследованиями «чтения» содержания значений пространств, которые в последние десятилетия стали все более интенсивными. Такие исследования основываются на предпосылке, что присвоение значения пространству или его репрезентирующим символам позволяет людям овладевать этим пространством в воображении. Такие исследования анализируют, какие значения и по каким причинам придают в обществе заселенному им

⁴ Об этом смотри: SAFRONOVAS, V. Apie istorinio regiono virsmą vaizduotės regionu. *Mažosios Lietuvos pavvyzdys. Istorija*, 2012, t. LXXXVI, p. 66–80.

пространству, и, в особенности, реликтам прошлого на этом пространстве; каким образом, присваивая такие значения, пространства в культурах превращаются в свои. На примере Восточной Пруссии это неоднократно продемонстрировал Роберт Траба⁵, чья статья, публикуемая в вступительном разделе данной книги, изображает преобладавшие в межвоенный период практики «чтения» этого пространства. Р. Траба выявляет присвоение пространству своеобразных значений, прежде всего, в немецкой системе значений.

Однако Восточная Пруссия является одним из таких пространств Центрально-Восточной Европы, которое, географически когда-то составлявшее совокупность, было и все еще является местом столкновения нескольких воображаемых пространств. Восточная Пруссия – это земля, части которой исторически в разные периоды имели разные названия и разные значения не только для проживавших на ней немцев, но и для варягов, мазуров, литовцев Пруссии, а также для жителей соседних государств – России, Польши и Литвы. В перспективе превращения одного географического пространства в свое в нескольких культурах и была предпринята попытка показать объект исследования на страницах данного сборника статей.

Приближаясь ко второму обстоятельству, содействовавшему появлению книги, следует отметить, что представляемая здесь тема в историографии не является новой и малоизученной. За последние несколько десятилетий в Польше, Германии, России и Литве был опубликован не один труд⁶, в котором рассматривались эти процессы, происходившие в Восточной Пруссии. Однако до сих пор это делалось изолированно, выясняя, «как было у нас» и не обращая достаточного внимания на то, как те же самые процессы происходили «у соседей». Данное издание как раз и является попыткой создать определенную основу для сравнительной перспективы, тем более, что первые попытки сделать это уже были⁷.

Основу сборника статей составляют три части, в которых осуществляется стремление раскрыть то же самое явление символического присвоения пространства в перспективах Калининградской области, Вармии и Мазурии и Клайпедского края. Явление исследуется в сравнительно широком ракурсе, охватывающем и такие области, как значения Восточной Пруссии в польской, литовской культуре и культуре России первой половины XX столетия, осуществление политических претензий, сформировавшихся на основе этих значений,

⁵ Основной труд: TRABA, R., *Wschodniopruskość*. Tożsamość regionalna i narodowa w kulturze politycznej Niemiec. Wyd. 3. Olsztyn, 2007. Перевод на немецкий язык: TRABA, R. *Ostpreußen – die Konstruktion einer deutscher Provinz. Eine Studie zur regionalen und nationalen Identität 1914–1933* (Klio in Polen, Bd. 12). Osnabrück, 2010.

⁶ К основным трудам такого рода относятся следующие: *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych* (Ziemia Zachodnie. Studia i Materiały, Nr. 18). Red. Z. MAZUR. Poznań, 1997; *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*. Red. Z. MAZUR. Poznań, 2000; HOPPE, B. *Auf den Trümmern von Königsberg. Kaliningrad 1946–1970* (Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Bd. 80). München, 2000; MATTHES, E. *Verbotene Erinnerung. Die Wiederentdeckung der ostpreußischen Geschichte und regionales Bewußtsein der russischen Bevölkerung im Gebiet Kaliningrad 1945–2001*. Bietigheim-Bissingen, 2002; КОСТЯШОВ, Ю. *Изгнание прусского духа: Как формировалось историческое сознание населения Калининградской области в послевоенные годы* / МАТТЕС, Э. *Запрещённое воспоминание: Возвращение истории Восточной Пруссии и региональное сознание жителей Калининградской области (1945–2001)*. Калининград, 2003; Masuren: *Trauma, Sehnsucht, leichtes Leben. Zur Gefühlswelt einer Landschaft*. Hrsg. von U. MAI. Berlin, 2005; *Ziemia Odzyskana/ Ziemia Zachodnie i Północne 1945–2005. 60 lat w granicach państwa polskiego* (Ziemia Zachodnie. Studia i Materiały, Nr. 23). Red. A. SAKSON. Poznań, 2006; BRODERSEN, P. *Die Stadt im Westen. Wie Königsberg Kaliningrad wurde*. Göttingen, 2008; SAFRONOVAS, V. *Praeitis kaip konfliktu šaltinis: Tapatybės ideologiją konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*. Vilnius, 2011.

⁷ Сравни: *Ostpreußen nach 1945* (Annaberger Annalen, 1999, Nr. 7); SAKSON, A. *Od Klajpedy do Olsztyna. Współcześni mieszkańcy byłych Prus Wschodnich: Kraj Klajpedzki, Obwód Kaliningradzki, Warmia i Mazury*. Poznań, 2011.

опровержение «немецкости» Восточной Пруссии, частично predetermined и связанное со стереотипическим отношением к немцам, характерным для послевоенного периода. Все же основное внимание уделяется причинам, необходимым условиям, процессу, стратегиям символического присвоения, которые проявлялись в трех городах – в Калининграде, Ольштыне и Клайпеде после Второй мировой войны. Повышенное внимание к городам неслучайно, поскольку именно города создают пространства интенсивной коммуникации и именно явления, происходящие в таких пространствах, позволяют лучше всего распознать процессы присвоения значений, отнесения себя к кому-то и отмежевания от кого-то, которые и составляют основу процесса символического присвоения пространств. Концентрация внимания на изменениях, которые происходили в Калининграде, Ольштыне и в Клайпеде, дополняет несколько опубликованных за последние годы в европейской историографии изданий о символическом присвоении пространств в городах⁸. Прежде всего, это выражается в том, что настоящий сборник статей направлен не на анализ примеров, находящихся в разных регионах Европы, а на анализ примеров, связанных с одним и тем же регионом – бывшей Восточной Пруссией. Похожий исторический опыт отрицания и присваивания значений в городах Восточной Пруссии после Второй мировой войны позволяет делать сравнения, определять типичное и специфичное, характерное для конкретного региона. Однако такое сравнение было бы невозможно без контекстов (смотри статьи Феликса Акерманна и Альвидаса Никжентайтиса в заключительной главе книги), которые, в конце концов, и позволяют ответить на вопрос, было ли явление присвоения пространств в Восточной Пруссии каким-то исключением в региональном контексте.

* * *

Часть статей для настоящего сборника подготовлена на основе научного семинара «Присвоение пространств в Восточной Пруссии», который проходил в мае 2010 г. в Клайпедском университете. При составлении сборника большое внимание уделялось языковому аспекту – статьи публикуются на литовском и русском языках, с широкими резюме соответственно на русском или литовском языках и на английском языке. Такой выбор обосновывается недостатком литературы на данную тему, прежде всего, на литовском и русском языках. Существенный вклад в работу над текстами настоящего издания вложили переводчики: Лаймуте Сервайте (английский язык), Кристина Спринджюнайте (немецкий язык), Ирена Алексаите и Витурис Ярутис (польский язык). Научная редакция всех переводов осуществлена составителем книги. За помощь, оказанную в проведении семинара и подготовке данного издания, от имени Института истории и археологии Балтийского региона выражаю сердечную благодарность Центру Томаса Манна в Ниде (директор Лина Мотузене) и Польскому институту (*Instytut Polski*) в Вильнюсе (директор д-р Малгожата Каснер).

Василиус Сафроновас

⁸ *Die Aneignung fremder Vergangenheiten in Nordosteuropa am Beispiel plurikultureller Städte (20. Jahrhundert)* (Nordost-Archiv, Bd. XV / 2006). Hrsg. von Th. SERRIER. Lüneburg, 2007; *Villes baltiques. Une mémoire partagée* (Revue Germanique Internationale, 11/2010). Sous la dir. de M. ESPAGNE et Th. SERRIER. Paris, 2010.